

KORXONALARNI RAQOBATBARDOSHLIGINI OSHIRISHDA
AKTIVLARNING AHAMIYATI

*Xoliqulov Anvar Nematovich – SamISI “Iqtisodiy tahlil va statistika” kafedrasini mudiri,
i.f.n., professor*

Balans ma'lumotlarida ishlab chiqarishni uzluksiz olib borish uchun zarur bo'lgan va hisobot tuzish davriga qiymat shaklidagi mol-mulki hamda uni qoplashga jalb qilingan manbalar o'z aksini topadi. Bu ko'rsatkichlar mol-mulk hajmi, tarkibi va qiymatini qay darajadiligini ifodalaydi.

Shuningdek, mol-mulkning moliyalashtirish manbalari, ya'ni o'ziga tegishli manbalar va chetdan qarzga jalb qilingan manbalar holati ham passivda keltirilgan. Balansdagi har bir band bo'lim korxonalarining moliyaviy holatiga bog'liq, shuning uchun ham uni chuqur o'rganish lozim.

Aktiv qism - asosiy va aylanma mablag'larning holatini ko'rsatib, moliyaviy xo'jalik jarayonini yuritish vazifasini bajarishda bu mulklardan foydalanadi. Mulk to'plangan moliyaviy hamda davlat tashkilotlari mablag'i, xususiy shaxslar jamg'armasi, hissador va ta'sischi larning ulushi, bank krediti, chet ellik sarmoyadorlar va hokazo mablag'lar evaziga sotib olinadi. Ayrim hollarda ta'sischi larning asosiy vosita va moddiy boyliklarning o'zini berishi ham mumkin. Asosiy va aylanma mablag'lar ishlab chiqarish faoliyatini uzluksiz yuritishga xizmat qiladi. O'z-o'zidan bu faoliyat davomida o'zgaradi, harakatda bo'ladi va tarkibi yanada yangilanadi.

Balansning birinchi bo'limi «**Uzoq muddatli aktivlar**» deb nomlanib, nomoddiy aktiv va asosiy vositalar boshlang'ich, eskirish va qoldiq qiymatda, o'rnatiladigan asbob-uskunalar, tugallanmagan kapital va uzoq muddatli qo'yilma ta'sischi larning bilan hisob-kitoblar va boshqa oborotdan tashqari bo'lgan aktivlardan iboratdir. Nomoddiy aktivlar korxonaga daromad keltirish yoki uning ishlab chiqarishini yuritishga shart-sharoit yaratuvchi, natural buyum shakliga ega bo'lgan mulkiy huquqiy qiymatlar, patentlar, mualliflik huquqi, savdo markalari, «Nouxau», yerdan, suvdan va boshqa tabiiy boyliklardan, bino, inshoot va qurilmalardan foydalanish huquqlaridan iborat bo'ladi, shuningdek, bu bandda hissadorlik jamiyati boshqaruvi kelishuviga muvofiq Nizom jamg'armasini tashkil etish uchun ajratgan nomoddiy aktivlari ham aks etadi.

Nomoddiy aktivlar tarkibida korxonaning manfaati uchun kelgusida ishlatilishi mo'ljallangan ilg'or texnologiyalardan foydalanish huquqi, ularni olib kelish va ishlatishga

tayyorlash xarajatlari qo'shilgan holda aks etadi. Bu holat qo'shma korxonalaridagi O'zbekiston Respublikasining rezidenti bo'lgan yuridik shaxs bilan xorijiy sarmoyadorlar hamkorligi tufayli ko'proq vujudga keladi.

Ishlab chiqarish va xizmat binolari, inshootlar va uskunalardan foydalanish xarajatlari ijara haqi summasiga teng bo'ladi. Umuman nomoddiy aktivlar boshlang'ich bahoda ko'rsatiladi, xizmat muddatiga qarab uning eskirishi hisoblanadi va balans jamlanganda qoldiq bahodagi summa qo'shiladi. «Asosiy vositalar» bandida balans tuzilgan vaqtgacha bo'lgan 0100 schotlari qoldig'i ko'rsatiladi. Bu schotning debetida yil davomida kiritilgan, kreditida esa yil davomida chiqib ketganlari aks ettiriladi. Asosiy vositalar bo'yicha eskirish hisoblanadi. To'liq tiklash uchun hisoblangan amortizatsiya summasiga eskirish teng deb shartli qabul qilinadi. Amortizatsiyani hisoblash maxsus me'yorlar asosida (boshlang'ich yoki tiklash bahosiga nisbatan foiz hisobida) aniqlanadi. e'yorlar har bir asosiy vosita turlari bo'yicha differensiyalashgan, lekin amortizatsiyani hisoblashda asosiy vositalarning xizmat muddati tugaguncha, boshlang'ich yoki qoldiq qiymatini eskirish sifatida yangi yaratilayotgan qiymatga o'tkazishi lozim. Hisoblashning tezlashgan me'yorini qo'llash mumkin, faqat bu tartib faol qatnashuvchi (mashina, uskuna va transport) vositalarga taalluqli. Asosiy vositalarning eskirishi 0200 schotlarida hisoblangach, shunga qarab amortizatsiyalashgan yoki qoldiq bahodagi asosiy vositalar hajmi aniqlanadi, ya'ni boshlang'ich bahodan (0100 schot) eskirish summa (0200 schot) ayirib topiladi. Shu bandda uzoq muddatga ijara olingan, ishlatilishi yoki kontservatsiyada turganligidan qat'iy nazar balansidagi asosiy vositalar qiymati aks etadi. Balansning qolgan qismida kapital qo'yilmalar, shu'ba korxonalaridagi aksiyalar, shu'ba korxonalariga berilgan qarzlarni, uyushma korxonalaridagi aksiyalar, uyushma korxonalariga berilgan qarzlarni, uzoq muddatli investitsiyalar va boshqa aktivlar ko'rsatiladi. Bu xo'jalik yoki pudrat usulida bajarilayotgan tugallanmagan kapital qurilish asosiy foda tuzish xarajatlari, moddiy boyliklar qidirish ishlari uchun sarflar va shu maqsadlarga ajratiladigan mablag'larni ko'rsatadi. Kapital xarajatlarni korxonaga o'z

mablag'i yoki uzoq muddatli kredit evaziga bajarishi mumkin. «Uzoq muddatli investitsiyalar» bandida hamkorlikda ishlashga kelishganlarning korxonaga ustav fondiga qo'shgan hissasi yoki bergan qarzi, bir yildan ortiq muddatga qimmatli qog'oz uchun qo'ygan mablag'i ko'rsatiladi. Qimmatli qog'ozlar mulk egasining huquqini aks ettirib, ma'lum darajadagi qo'shimcha foydaning foizi daromad keltiradi. Bunday qog'ozlar boshqa korxonalarining aksiya va obligatsiyalari, davlat tomonidan chiqarilgan ichki zaym hamda bankdan sotib olingan uzoq muddatli jamg'armali sertifikatlardir. Bu band uchun summani 0600 «Uzoq muddatli investitsiyalar» schotlari qoldig'idan olinadi.

Balans aktivining II bo‘limi «**Joriy aktivlar**» deb nomlanib, asosiy o‘rinni «Tovar-moddiy zaxiralar» bandi egallaydi. Bu bandda korxonada ishlab chiqarishini yuritishga zarur bo‘lgan buyumlar jamlanadi. Unda xomashyo va materiallar, sotib olingan yarimtayyor mahsulotlar va butlovchi buyumlar, konstruksiyalar va detallar, urug‘, yem-xashak, yoqilg‘i, idishlar va idishbop materiallar, ehtiyot qismlar, qayta ishlash uchun chetga berilgan materiallarning haqiqiy tannarxi (sotib olish va olib kelish bilan bog‘liq xarajatlar) ko‘rsatiladi. Ushbu bo‘limning yangi xususiyati shundaki, arzon baholi va tez eskiruvchan buyumlar boshlang‘ich, eskirish va qoldiq baholarda keltiriladi hamda balans jamlanganda faqat qoldiq bahodagi, ya‘ni yaroqli qiymati qo‘shiladi. Pul mablag‘lari, valuta mablag‘lar, g‘aznadagi pullar, qisqa muddatli qo‘yilmalar bandlarida material shaklida bo‘lmagan boyliklar aks ettiriladi. Bu mablag‘larning hajmi korxonaning ixtisoslashganligi, bozor munosabatlarida ta‘minotning tashkillashtirilishi va boshqa ko‘pgina sabablarga bog‘liq. Masalan, sanoatda pul salmog‘i yuqori bo‘lsa, savdo tashkilotlarida esa debitorlar bilan hisob-kitoblar ko‘p bo‘lishi mumkin, chunki bu tovarlarni sotishga borib qadaladi. Eng avvalo, debitorlar bilan hisob-kitoblar ko‘rsatiladi, chunki hozirgi sharoitda bu masalani tahlil qilib turish zarur. Debitorlar boshqa yuridik (korxonada, tashkilot va muassasa) va jismoniy shaxslar to‘lashi lozim bo‘lgan qarzdorlardir. Qarzdorlarni shartli ikki guruhga ajratish mumkin: odatdagi va asoslanmagan. Odatdagi qarzlarga ishlab chiqarish, tovarlar sotish va xizmat ko‘rsatishga avvaldan qarz berish, da‘vo qilish va shu kabi munosabatlar tufayli yuzaga kelgan, ammo to‘lash muddati hal etmaganlari kiradi. Asoslanmagan qarzlarda faoliyat davomidagi kamchiliklar, tovar va moddiy boyliklarning kamomadi, o‘g‘rilik va har xil yo‘qolishlar hisobiga paydo bo‘ladi. Bu holat doimo nazoratda bo‘lib, muntazam tahlil etib borishni talab qiladi. Umuman, debitor qarzlarning mavjudligi moliyaviy ahvolda salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Shu bois tovar, bajarilgan ish va ko‘rsatilgan xizmatlar uchun olingan veksellar bo‘yicha, sho‘ba korxonalarida, budjet, xodimlar va boshqa debitorlar bilan bo‘lgan munosabatlar xususida balans tuzilgan davrdagi holat ko‘rsatiladi. II bo‘lim aktivida mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga berilgan avanslar va qisqa muddatli moliyaviy qo‘yilmalar ham keltiriladi. Mablag‘larni o‘rganishda pul mablag‘lari tahlili alohida o‘rinni egallaydi. Bunday mablag‘lar hisob-kitobiga, valuta schoti va g‘aznadagi pullar tushuniladi. Mazkur mablag‘lar to‘lov majburiyatlarini bajarilishida birlamchi vosita bo‘lib xizmat qiladi. Ayniqsa, hisob-kitob va valuta schotidagi mablag‘lar mahsulot yetkazib beruvchilar, pudratchilar, ishchi-xizmatchilar, budjet, bank, sug‘urta va boshqalar bilan bo‘ladigan aloqa manbayidir. Shu tufayli bu masala alohida o‘rganilishi lozim. Shu yerda o‘tgan va joriy yildagi ko‘rilgan zararlar ham aks ettirilishi kerak. Korxonada mulki va mablag‘larning kelib chiqish manbalari balansning passivida ko‘rsatiladi. Bular o‘ziga qarashli va chetdan jalb

qilingan manbalarga ajratiladi. Jalb qilingan manbalarga bank kreditlari va kreditorlik qarzlari kiradi. Passiv ham xuddi aktiv qism kabi ikkita bo'limdan iborat.

Balans passivining birinchi bo'limi «O'z mablag'lari manbalari» deb nomlanib, bunda ustav kapitali, qo'shilgan kapital, rezerv kapital, taqsimlanmagan foyda yoki qoplanmagan zarar, maqsadli tushum va fondlar kelgusi davr sarflari va to'lovlari uchun rezervlar, kelgusi davr daromadlari aks ettiriladi. Passivning «Ustav kapitali» bandida xo'jalik faoliyatini yuritish uchun ajratilgan mablag'lar ko'rsatiladi. Hissadorlik jamiyatlarida esa har bir qatnashchining qo'shgan hissasi ustav fondida ko'rsatiladi. Dividend sifatida taqsimlanadigan sof foyda hajmi ham qo'shilgan hissaga qarab aniqlanadi. Ustav fondi bozor iqtisodi sharoitida yuridik shaxs sifatida korxonaning o'ziga tegishli mablag'i va aksionerlarning qo'shgan hissasidan iborat bo'ladi. Har bir qatnashchi shaxsiy hissasiga qarab korxonaning xo'jalik va moliyaviy faoliyatiga aralashadi. Hamkorlikdagi, hissadorlik, qo'shma va kichik korxonalarining nizom jamg'armasi hajmi qatnashchilar qo'shgan badallar miqdoriga bog'liq bo'ladi. Qo'shilgan kapital, rezerv kapital bandlarida korxonaning boyliklarini qayta baholanishidan, olgan foydasidan tashkil etilgan rezervlardan, qo'shimcha aksiyalar chiqarish natijalaridan ko'paygan xususiy manbalar ko'rsatiladi. Passiv I bo'limiga taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar) ham kiritiladi. Bu bandning summasi korxonani olgan foydasi miqdoriga va uning taqsimlanishiga bog'liqdir. Korxonada o'z oldidagi foydadan to'lashi lozim bo'lgan majburiyatlarini bajarib bo'lgandan so'ng, qolgan qoldiq kelgusida rezerv sifatida foydalanilishi ko'zlanib qoldiriladi. Taqsimlanmagan foyda bandi o'tgan yillardagi foydadan qolgan summa larni ham ifodalaydi. Balansda korxonaning o'z mablag'lari manbasi qancha ko'p ulushni egallasa, shunchalik moliyaviy ahvol ishonchli bo'ladi.

Balans passivining ikkinchi bo'limi «Majburiyatlar» deb nomlanib, unda korxonaning uzoq muddatli joriy majburiyatlari aks ettiriladi. Uzoq muddatli majburiyatlarga uzoq muddatli bank kreditlari va uzoq muddatli qarzlari hamda shu kabi uzoq muddatli majburiyatlar kiritiladi. Bank kreditlari ishlab chiqarishni texnik jihozlash, asosiy vositalar sotib olish va ko'rish, asosiy poda tashkil qilish va boshqa ko'pgina istiqbolli loyihalarni mablag' bilan ta'minlash maqsadida olinishi mumkin. Qarzlari bandida esa boshqa korxonalardan (bankdan tashqari) olingan qarz summalari ko'rsatiladi. Bu bandlarni to'ldirish uchun zarur ma'lumotlar «Banklarning uzoq muddatli kreditlari» va «Uzoq muddatli qarzlari» schotlar qoldig'idan olinadi. II bo'lim passivini o'rganish ham katta ahamiyatga ega.

Balans passivining ikkinchi bo'limi «Majburiyatlar» deb nomlanib, bu bo'limda qisqa muddatli bank kreditlari va qarzlari, korxonada ishchilarning uchun bank kreditlari, tovarlar, bajarilgan ishlar, xizmatlar uchun, berilgan veksellar, mehnatga haq

to'lash bo'yicha, ijtimoiy himoyalash, sug'urta, ta'minot, mulkiy va shaxsiy sug'urta, budget bilan, undan tashqari to'lovlar, sho'ba korxonalarini bilan bo'ladigan hisobkitoblar ko'rsatiladi. Bulardan tashqari xaridorlar va buyurtmachilardan olingan avanslar, ko'zda tutilgan daromadlar, xarajatlar va to'lovlar zaxirasi, dargumon qarzlari bo'yicha zaxiralar va boshqa qisqa muddatli passivlar ham ushbu bo'limda aks ettiriladi. Ushbu bo'lim passivida juda ko'p buxgalteriya hisobi schotlarining kredit qoldig'i keltiriladi. Korxonani balansini o'rganishda asosiy e'tibor yil boshida o'tgan davrda mulk va mablag'larning qanchalik o'zgarishiga hamda aktivdagi har bir band passivdagi manbalar bilan qanchalik ta'minlanganligiga qaratiladi. Shunday qilib, korxonani balansining tuzilish shakli doimo takomillashtirilgan. Bu takomillashtirish quyidagi o'zgarishlarni o'z ichiga oladi:

Birinchidan, balansning ham aktiv, ham passivi bo'yicha bo'limlari soni o'zgarib, korxonani mablag'lari va ularning manbalari konsentratsiyalanib bordi.

Ikkinchidan, balans bo'limlarining nomlari o'zgarib, yangi nomlarda mablag'lar va ularning manbalari mazmuni to'liqroq aks ettirila boshlandi.

Uchinchidan, korxonani balanslarining o'zgarishida alohida ishlab chiqarish tarmoqlarining mablag'lari va ularni qoplovchi manbalarining xususiyatlari e'tiborga olingan.

To'rtinchidan, xalq xo'jaligini bozor munosabatlariga o'tkazilishi munosabati bilan korxonani balansini bozor iqtisodiyotining talablariga javob beradigan yo'nalishda takomillashtirilmoqda.

Beshinchidan, moliyaviy tahlil o'tkazishni yangillashtirish maqsadida balans-bruttodan balans-nettoga o'tildi.

Oltinchidan, respublikamiz jahon iqtisodiyoti bilan integratsiyalashib borar ekan, mamlakatda buxgalteriya hisobi va hisobotni tashkil qilish xalqaro standartlarga o'tkazilmoqda. Yuqorida aytilganidek, korxonani balansini ikki shaklda bo'lishi mumkin: balans-brutto, balans-netto. «Brutto» atamasi italyancha «brutto» so'zidan olingan bo'lib, u dag'al, toza emas degani, «netto» atamasining ma'nosi toza demakdir. Sobiq ittifoq davrida ham balans-brutto, balans-netto keng foydalanilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. «O'zbekiston — 2030» strategiyasi to'g'risida. –Toshkent. 12.09.2023 yil.
2. Sh.M. Mirziyoev. Tanqidiy taxlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik- xar bir raxbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. -Toshkent: O'zbekiston, 2022. -104 b.

3. Pardayev M.Q., Xoliqulov A.N. Iqtisodiyot sub'ektlarida omilli tahlilni takomillashtirish. Monografiya. Navro'z. – Toshkent. 2014, 236-bet
4. Xoliqulov A.N., Usmanova D.Q., Raximov X.A. Korxonalarni raqobatbardoshligini baholash. O'quv qo'llanma. Samarqand.: "Turon nashr" nashriyoti, 2021. – 212-bet.
5. Xoliqulov A.N., Berdiqulov V., Ibodov K.M. Taqqoslama menejment. O'quv-qo'llanma, T.: Iqtisod-moliya nashriyoti, 2021 yil – 162 bet
6. Xoliqulov A.N., Urazov S.SH. Biznes hujjatlarni tuzish. O'quv-qo'llanma, Samarqand: Fan bulog'i nashriyoti, 2022 yil – 150 bet
7. Xoliqulov A.N. Iqtisodiy tahlil va audit. O'quv qo'llanma Samarqand.: Fan bulog'i nashriyoti uyi, 2023, 209 bet
8. Xoliqulov A.N. Turistik korxonalar faoliyati tahlili. O'quv qo'llanma Samarqand.: "STEP-SEL" MCHJ. Nashriyoti, 2024, 314 bet.
9. Xoliqulov A.N., Ibodov K.B. Monopoliyaga qarshi boshqaruv nazariyasi. Darslik, Samarqand.: Fan bulog'i nashriyoti uyi, 2024, 360 bet
10. Xoliqulov A.N. Xizmat ko'rsatish korxonalari samaradorligini tahlil qilishning metodologiyasini takomillashtirish yo'nalishlari. Monografiya. Samarqand iqtisodiyot va servis instituti – Samarqand.: "STEP-SEL" MCHJ. Nashriyoti, 2023 - 276 bet